

О ПИТАЊИМА ПОСЛЕДИПЛОМСКИХ СТУДИЈА НА ПРАВНИМ ФАКУЛТЕТИМА*

1. — *Увод.* — *Правни основ* за увођење последипломских студија на нашим факултетима јесте чл. 11 општег закона о универзитетима који одређује да је потребно на факултетима организовати наставу за употпуњавање и специјализацију, као и за припрему доктората.

Одговарајући републички закони о универзитетима у појединим републикама углавном само понављају ову одредбу с тим да напр. закон НР Словеније предвиђа наставу за научно употпуњавање, а осим тога и наставу за стручно употпуњавање. Поред ова два облика, сви закони предвиђају и наставу за специјализацију као припрему за докторат. Осим поменуте наставе, републички закони обично предвиђају и могућност увођења различитих других посебних облика наставе. Ниједан републички закон није ближе дефинисао карактер и обим поменутих облика наставе.

Од различитих статута факултета познати су статут Београдског и нацрт статута Скопског правног факултета. Морамо приметити да ни у тим одредбама није детаљно одређен карактер поменуте посебне наставе. Статут Београдског правног факултета углавном предвиђа неке организационе мере за поједине врсте поменуте посебне наставе. За карактер наставе саме ове одредбе не могу бити од пресудног значаја. Нешто детаљније су одредбе које се тичу наставе за припрему доктората. Овде је бар предвиђено трајање ове наставе (једну школску годину), облици наставе, дужности докторанада и сл.

Из поменутог може се видети да у законским нормама засад основи за увођење посебне систематске тзв. последипломске наставе нису прецизно одређени, те да се оставља будућој пракси решавање појединих проблема који ће се појавити у вези са увођењем ове наставе. Потребно је приметити и то да поменуто важи чак и за основне принципе у вези са извођењем ове наставе.

На VII интерфакултетској конференцији наших правних факултета у Загребу (од 28—30 октобра 1957) добили смо на кратак увид и статут Сарајевског правног факултета. Тај статут показује да су аутори желели детаљније изградити одредбе о последипломским студијама којима су желели дати одређену физиономију и у томе циљу установити неке основне принципе за ту наставу. Но, држимо да ће и за Сарајевски правни факултет бити корисно, бар ради поређења, утврдити главну карактеристику ових студија, услове од којих зависи њихово успешно увођење, као и нека друга значајнија питања која су у вези са овим обликом наставе на факултетима и ван њих.

2. — Ако размотримо *стварно стање* у погледу организовања ове наставе на нашим факултетима, морамо утврдити да засад ни на

* Реферат на VII интерфакултетској конференцији правних факултета одржаној у Загребу од 28 до 30 октобра 1957.

једном нашем факултету немамо доследно и систематски изведен ни један облик ове посебне наставе. Кад ово тврдимо, не мислимо да нашим факултетима уопште нису познати никакви облици којима би студентима помогли при употпуњавању њиховог знања после дипломе. Том циљу служи особито инструктивни и конзултативни индивидуални рад који наши професори и асистенти обављају углавном са појединим докторандима, некад и са другим појединцима који се интересују за поједину научну дисциплину, а некада и у посебним семинарима (општи семинар на Правном факултету у Београду). Овај реферат не односи се на ове облике индивидуалног рада, пошто је у њему реч о другим облицима научног и стручног употпуњавања, наиме о облицима систематске наставе у које убрајамо у првом реду оне различите облике употпуњавања знања који могу истовремено обухватити већи круг интересената и које су подесне да се то употпуњавање врши на прилично општи начин. Изричито пак сматрамо да је индивидуални рад са интересентима од највеће користи за продубљивање знања висококвалификованих стручњака и после стицања дипломе на факултету. Што се тиче различитих семинара, потребно је утврдити само то да су они обично, у претежној мери, намењени редовним студентима. Овај реферат жели указати на неке проблеме који нам се несумњиво намећу у вези са општим и систематским увођењем последипломских студија код нас.

3. — Опште напомене у вези са последипломским студијама. —

(а) Сматрамо да је ово питање уско повезано са читавим системом студија којим се жели код службеника најразличитијих врста постићи стално употпуњавање њиховог образовања и знања. Последипломске студије несумњиво су једно од средстава којима се жели у модерном друштву допринети, и после довршених редовних студија, употпуњавању способности практичних радника на најразличитијим подручјима. Сматрамо да су последипломске студије један од облика који служи, у одређеним круговима интелектуалаца, чак и систему тзв. *adult education*, нарочито оное што се у свету назива *post-entry training*, односно образовању тзв. *Higher grade Civil Servants*, односно обухвата и оно што се даје у тзв. *refreshment courses*, итд. Ради тога последипломске студије на факултетима морају бити саставни део оног широког система сталног општег, а посебно и стручног, усавшавања који мора бити што доследније извођен у одређеној држави да би могли бити од користи поједини облици ових студија.

(б) Увођење последипломских студија јавља се као нужно из више разлога.

Међу ове разлоге треба убројати у првом реду чињеницу да код нас постоји изричита тенденција ограничавања редовних студија и општег курса ради тога да би студентима било омогућено завршити студије у редовном, законом предвиђеном року.

Природна последица оваког система је потреба да се из општег курса изузме изучавање многих појединости и метода научно-истраживачког рада, а у знатној мери и детаљне теоретске студије. Са друге

стране, очигледно је да је потреба последипломских студија дубоко основана у карактеристикама нашег модерног живота који тражи стално подробније упознавање појединих научних дисциплина и који често тражи од практичних радника врло специјализовани рад и у вези с тим прилично специјално образовање. Осим тога морамо поменути и ванредно ширење материје на појединим подручјима и у појединим дисциплинама.

Ову контрадикцију између тенденције ограничавања општег курса на факултетима на основне проблеме и сталног ширења материје коју треба на факултетима изучавати и коју је потребно савладати ради специјализованог рада који се тражи од практичних радника, могуће је решити једино са организовањем последипломских студија.

Са сталним развијањем науке у вези је стално проучавање најновијих резултата одговарајуће дисциплине, што такође тражи одређене облике студија после завршетка редовних студија.

При оцењивању у погледу потребе увођења последипломских студија потребно је уочити да после дипломирања млади људи ступају у службу и често немају нигде прилику да на систематски и педагошки погодан начин употребљавају своје стручно знање. На тај начин, препуштени су сами себи и властитој амбицији и савести. Једина прилика за употпуњавање њиховог знања је читање одговарајућих стручних књига и часописа до којих некад тешко долазе. Тај се случај особито јавља код правника који су запослени у најразличитијим привредним организацијама, а делимично и код оних који су запослени у јавној управи.

Ваља нагласити још и то да су обично проблеми које је потребно познавати и знање које је потребно стећи после редовних студија, много сложенији него што је основно знање.

(в) Успешност сваког облика студија, бар у извесној мери, зависи од тога да ли се води на начин који одговара традиционалним облицима студија у одређеној земљи, као и читавом друштвеном и државном систему, особито оним облицима које то друштво употребљава за стимулацију бољег рада и успешнијег рада разних стручњака.

Морамо рећи да последипломске студије код нас немају неке опште традиције и да њихово увођење значи углавном употребу нових облика студија и то облика који се употребљавају после свршетка редовних студија. Нешто више традиције код нас има једино настава за припрему доктората која је била у старој Југославији после 1938 систематски уведена, а која је и пре тога употребљавала неке, иако недовољно систематски одређене облике студија.

Све ово не би имало неки посебно тежак значај кад не би чинав наш систем у погледу образовања стручњака био такав да не предвиђа практичне стимулације за обављање последипломских студија. По садашњем стању, они који би учествовали у последипломским студијама не би имали од тога никаквих непосредних прак-

тичних користи у својој каријери. Читав наш систем у погледу стручних квалификација оних службеника који су највише квалификовани, тражи диплому на факултету која се добија свршетком редовних студија, а поред ње постоји још обавеза приправничког стажа који се завршава са стручним испитом. Ни за једно службено место није прописано више образовање које би се добијало са последипломским студијама, нити је игде изречно предвиђена могућност посебног унапређења због свршетка последипломских студија, нити могућност приоритета за поједина службеничка места кандидатима који имају такво образовање. Укратко, наше садашње стање је такво да би последипломске студије користиле службеницима само утолико уколико би им пружале више знања и стварно употпуњавале њихове способности, а никако им не би давале изглед за постизање неких преимућстава у њиховој каријери. Могло би се чак десити да они који би из своје властите амбиције желели постићи више знања и који би због тога учествовали у последипломским студијама могли заостати у својој каријери у случају кад би унапређивање било могуће углавном само на основу броја година службе.

О свему томе потребно је при увођењу последипломских студија водити рачуна.

(г) Већ досадашње наше напомене доказују да је потребно увести систем који би стимулирао или можда и обавезивао на стално употпуњавање општег и стручног знања свих особа које су стручно уполсене, и после свршетка студија, а особито после ступања у службу. Једно од средстава за постизање вишег стручног знања биле би последипломске студије које би се морале укључити у читав систем сталног образовања стручњака, особито оних који треба да се стално стручно употпуњавају и после ступања у службу. Поставља се питање да ли је могуће, односно уколико је могуће, да ову дужност употпуњавања знања службеника обаве факултети. Мислимо да је ту у првом реду потребно да се ограниче последипломске студије углавном само на оне који су постигли диплому у дисциплини која је предмет редовне наставе на односном факултету. Због тога се може као велики изузетак предвидети могућност да се на факултетима организују и посебни облици студија за особе које немају још поменуте квалификације (види статут Београдског правног факултета).

Осим тога потребно је упозорити на то да и код оних кандидата који испуњавају редовне услове за последипломске студије вероватно неће бити увек могуће да употпуне своје знање баш са последипломским студијама на факултету. О томе ћемо говорити касније детаљније, засад морамо упозорити само на то да је потребно употпуњавати знање оних који су дипломирали на факултету, са најразличитијих гледишта, даље да много пута факултети у ту сврху немају ни потребно специјално образовано особље, ни потребна материјална средства, а коначно да би тако замашан обим последипломских студија могао потпуно променити физиономију факултета,

пошто би нужно морао редовну наставу у општем курсу на факултету потиснути на друго место. Притом потребно је упозорити на то да особито последипломске студије траже много више научно-истраживачког рада него редовне студије, даље, да сигурно више траже изучавање праксе и различитих техничких проблема и да са тим у вези захтевају бољу опрему факултета и, коначно, да изискују врло различите облике наставе. Све то упозорава и на потребу повећања броја наставног особља и стварања посебних помоћних организационих јединица на факултету (института и сл.).

Поставља се дакле први проблем, наиме коју садржину могу имати последипломске студије на факултетима, а да због тога не би било потребно битно променити физиономију факултета, а коју садржину последипломских студија оставити другим институцијама, нарочито различитим институтима, а делимично разним центрима или чак и разним државним органима где се обавља односни стручни рад.

4. — Пре но што се упустимо у разматрање осталих проблема, потребно је да укратко предвидимо шта уствари *мора обухватити садржај последипломских студија*, ако желимо њима постићи циљ да се усаврши и продуби знање оних стручњака који су постигли диплому на факултету и тиме испунили све услове редовних студија.

(а) Предмет последипломских студија мора свакако бити да кандидати добијају све оне детаљније информације са којима ће се употпунити њихово опште стручно знање, које се мора углавном концентрисати око знања основних принципа. Кандидатима је потребно ширити подручје њиховог интереса и продубити њихове погледе указивањем на врло бројне и обимне проблеме у појединим дисциплинама, као и потребу примене резултата научног истраживања и метода при њиховом свакодневном раду. Притом морамо одлучити да ли је потребно ширити опште знање одређене дисциплине или је можда потребно ширити знање на тај начин што се више проучавају специјални проблеми у оквиру одређене дисциплине. На пример, код дисциплине која изучава проблематику јавне администрације потребно је да се продуби знање о проблематици која се односи на сва подручја администрације, да се ти проблеми изучавају са најразличитијих гледишта, не само са правног него и социолошког, психолошког, особито социјалнопсихолошког, друштвено-политичког, економског као и техничког, што је све наравно немогуће дати студентима у општем курсу у обиму потребном за праксу. С друге стране, нужно се јавља задатак да се у последипломским студијама детаљно изучавају посебни проблеми локалне управе или посебна проблематика управе на појединим подручјима друштвене делатности, напр. у привреди, на здравственом и културном подручју и сл.

Посебна проблематика јавља се и онда кад желимо последипломске студије усмерити на употпуњавање онога знања које је

потребно одређеним категоријама јавних службеника, напр. у јавној управи онима који заузимају одговорна и водећа места.

Најзад је потребно упозорити на то да и код општих проблема који се односе углавном на читаву стручну делатност, постоје проблеми које је потребно посебно и врло детаљно изучавати, тако да би се детаљно изучавање таквих појединачних проблема могло убржати у специјалне студије (код јавне управе, напр., проблеми употребе техничких проналазака).

(б) Очигледно се сматра да су студије на правним факултетима прилично хомогене и то стога што су усмерене углавном на изучавање правне проблематике. Код последипломских студија свакако не можемо тврдити да постоји могућност за исто толико хомогени начин студија. Познато је да се правни феномени и правна проблематика јављају на врло различитим подручјима те да правна делатност обухвата скоро сва подручја делатности људи. Познато је и то да је садржина правне проблематике на појединим подручјима врло различита. Разумљиво је даље да образовање правних стручњака, који раде на појединим подручјима, мора бити прилагођено посебним условима у којима практички правник мора радити на поједином подручју. Садржина стручног усавршавања правника мора бити баш у томе да правник добије оне допунске информације и оно допунско знање које је потребно за правилно обављање правничког пословања на појединим стручним подручјима. Свакако, ово допунско знање обухвата врло замашне и, каткада, тешке проблеме, и по читавој својој садржини врло је обухватно.

(в) Ако на основу тога што смо досад казали у погледу садржине коју треба да обухвате последипломске студије, желимо констатовати неке услове за могућност правилног организовања тих студија, у првом реду је потребно тачно прецизирати обим редовних студија, и то на основу детаљних програма из којих ће се моћи једино видети у какве детаље иду студије у општем курсу. Ти детаљи свакако су допуштени само у оној мери уколико је то потребно с обзиром на то да се може уочити примена основних и принципијелно значајних правних појава и норми на поједином подручју права.

(г) У вези са свим тим можемо у извесној мери одредити своје становиште према оној садржини последипломских студија која се предвиђа на основу позитивних правних норми.

Међу предвиђеним облицима наставе сигурно је настава за припрему доктората она која с обзиром на задатке факултета може бити у начелном погледу најмање оспорена. Сигурно је да је задатак факултета, а тиме и правних факултета, између осталог, да развијају интерес за научни рад, да формирају способности за тај рад и дају сву потребну помоћ онима који се желе њим оавити. Уколико више буде интереса за научни рад, утолико ће се више продубљивати и изучавање правне проблематике. И то не само на факултетима него и у пракси.

У настави за припрему доктората појављују се нека практична питања. Прво питање настаје у вези са бројем докторских кандидата. Као што знамо, за постизање доктората потребно је најпре обавити усмени докторски испит, а припреми за тај испит служи у првом реду настава за припрему доктората. Пошто се усмени испит полаже из различитих група и пошто докторских кандидата обично има мало, питање је да ли ће се докторандски курсеви моћи обављати на онај начин, који нам је познат као класичан начин наставе на факултетима, наиме са предавањима и са семинарима.

Ако пак тај начин неће бити могућ, поставља се питање да ли конференције са професорима (види београдски статут), који ће бити ментори докторанада, могу имати такав облик да би се могле убројати међу посебне облике систематске наставе на факултету. Овакве конференције обично су врло неформалне и обично се на њима дају савети студентима за њихов рад на дисертацији. Осим тога, врло су индивидуалне и неће моћи служити као облик студија који би се могао употребити у исти мах за више докторанада. Иако су оне врло корисне, конференције нису они подесни облици студија којима би се на студенте могло пренети одређено знање. Најзад, поставља се питање да ли је у поступку за постизање доктората усмени докторски испит заиста толико важан да је потребно за успешно обављање таквог испита организовати посебну наставу.

Сматрамо да је у начелу настава за припрему доктората на факултетима она која највише одговара његовим задацима, али да ће бити потребно да се још детаљније изуче подесни облици за те студије, а особито у вези са питањем, о коме ћемо још расправљати, наиме да ли није потребно да се ова настава повеже са осталим облицима наставе последипломских студија.

Позитивно право предвиђа као посебан облик наставе у последипломским студијама наставу за научно употпуњавање.

Поменули смо већ задатак факултета да буди интерес за научни рад, да га стимулира, да изучава и преноси кандидатима методе научног рада, да кандидате упућује на главне научне проблеме у одређеној дисциплини и да их обавештава о читавој, особито најновијој литератури. Пошто ће се сигурно морати ограничити предавање читавог овог знања студентима у општем курсу, настаје на правним факултетима потреба за научним усавршавањем. Питање је само можемо ли облике, којима се може постићи ово научно усавршавање, пронаћи међу класичним облицима наставе на факултету. Мислимо да је у научном усавршавању најважнији активни рад студената те да им је у првом реду потребно омогућити тај рад и студенте у њему усмеравати, поправљати њихове грешке, пратити их и систематски их упућивати, у вези са њиховим активним радом, у научне проблеме. Потребно је поменути да је у научном раду на правном подручју од велике важности научно-истраживачки рад и да је стога од посебног значаја активно сарађивање студената у

таквом раду. То је прва напомена код овог облика последипломских студија, а друга је следећа.

Иако се студије у општем курсу на факултетима желе сузити, ипак, по нашем мишљењу, никад се то не сме чинити у толикој мери да студенти не добију увид у научну проблематику и у методе научно-истраживачког рада. Стога облици за научно истраживање не могу бити приступачни само студентима у последипломским студијама. Мислимо да је потребно, ради одржавања научног значаја наших факултета, да се и студентима у редовним студијама пружи бар могућност да по својој иницијативи учествују у научном раду. Иако ће то бити могуће само у ограниченој мери, с обзиром на нормалне способности редовних студената, мишљења смо да ниједан факултет не би могао без неког центра за научни рад; можда као научни семинар или научни семинари за посебна подручја, где би се и редовним студентима пружала могућност за студије таквог рада и за учествовање у њему, а где би и студенти последипломских студија могли усавршавати своје способности за научни рад. Том задатку могли би послужити и институти на факултетима.

(д) Поменути облици усавршавања имају неке заједничке карактеристике, од којих у првом реду желимо истаћи да ће ови облици студија, иако су необично значајни за физиономију факултета, моћи обухватити само мањи број правних стручњака, тако да ови облици последипломских студија никада неће моћи заузети онај обим који се очекује нормално код последипломских студија као облика редовних, иако посебних студија.

Друга заједничка особеност је по нашем мишљењу у томе да за те облике студија није потребно везати нека посебна практична преимућства у каријери појединог стручњака. Ти облици студија постижу свој циљ и морају у потпуности задовољити интересента тиме што му омогућавају постизање посебног знања и посебних способности. То посебно знање и посебне способности заинтересовани ће моћи употребити у различите сврхе (докторат, хабилитација, научни рад).

Трећа особеност је по нашем мишљењу та што је могуће, мислимо чак и нужно, да се на појединим факултетима споје могућности усавршавања за обе поменуте сврхе. Тако ће вероватно бити нужно да се и припрема за докторат врши у институцијама које ће бити одређене за научно усавршавање.

Даља заједничка црта је по нашем мишљењу и та што ово усавршавање не изискује да се заинтересовани нужно морају посветити искључиво томе послу, него је могуће ово усавршавање постићи и поред обављања редовног посла, а у неким случајевима биће чак и потребно да се ово усавршавање врши у оквиру редовног посла (напр. асистенти на факултетима и разним научним установама).

5. — Још два облика последипломских студија предвиђена су на нашим факултетима, наиме настава за стручно усавршавање и на-

става за специјализацију. (О посебним облицима студија на нашим факултетима говорићемо сасвим кратко на крају ове студије.) Ту је потребно најпре донети више јасноће у саме појмове. Пре свега, појам специјализације могуће је употребити у више смисла. Најпре, свака специјализација са једне стране значи стручно употпуњавање, а са друге стране, свако стручно употпуњавање у вези са последипломским студијама на правном факултету мора у неком смислу значити специјализацију знања. Ако желимо, дакле, одвојити наставу за стручно употпуњавање од наставе за специјализацију, онда морамо најпре одредити шта конкретно желимо постићи у једном и другом случају. Сматрамо да се код нас стручно употпуњавање може вршити једино у том смислу што се продубљује знање кандидата на поједином правном подручју у вези са поделом правних стручњака с обзиром на њихово практично упослење. У том оквиру може значити стручно усавршавање употпуњавање правног и осталог знања, које је са њим повезано, а које је у пракси нужно потребно. Ово употпуњавање потребно је дати у оним видовима и у оном обиму у смислу оног што смо већ раније говорили.

Ако у вези с тим желимо говорити о посебној настави за специјализацију, која би свакако била дата уз наставу за стручно употпуњавање, онда специјализација у том смислу може садржати једино изучавање појединих посебних проблема који су специјални на поједином подручју правног дејствовања или које се као специјални појављују на читавом подручју правног деловања.

Можемо рећи да је настава за стручно усавршавање — а у некој мери и настава за специјализацију — она настава која може побудити широки интерес у правној пракси и која би могла заузети онај обим као и оне облике које можемо убрајати међу нормалне за последипломске студије.

Те студије су од примарног интереса и за систем који тражи стално стручно усавршавање људи који већ практично раде.

Тај садржај последипломских студија ће изискивати, ако се уведе као нормалан, да добије стимулацију у каријери службеника, односно да се могућност ових студија употреби на тај начин што ће се свршавање таквих студија везати са дужностима одређених службеника.

Те студије ће, даље, захтевати на факултету употребу више различитих метода, од предавања преко семинарских и практичних радова до радних група кандидата и до практичног изучавања путем екскурзија. То је подручје најуже повезано са давањем информација и са интелектуалним руковођењем студената са једне стране, а са друге, са активним сарађивањем самих студената.

Те студије ће изазвати и прилично повећање факултетског особља и опреме и, вероватно, сарађивање стручњака ван факултета, научних радника са других факултета.

Те студије, најзад, изискиваће да се студенти углавном, ако не искључиво, баве студијама.

Све ово значи да ће те студије највише интересовати праксу, највише повезати факултет са праксом, и да су потребне с обзиром на структуру редовних студија које се сада уводе на факултетима, али да ће несумњиво факултетима задати највеће брине и највеће тешкоће.

6. — У вези са овим последипломским студијама, наиме са наставом за стручно усавршавање и специјализовање, потребно је размотрити нека питања.

(а) У првом реду је потребно одредити оне практичне циљеве чије ће достигнуће бити нужно за успешно извођење ових студија. Код ових облика студија није реч само о томе да је за стимулацију интереса за ове студије довољно да службеник добије више знања које ће му бити од користи у његовом практичном раду, него је сигурно потребно да се одреде и неке стимулације у вези са каријером службеника. С обзиром на наше прилике ове стимулације би могле бити следеће.

(аа) За неке врсте служби могао би се одредити као обавезни услов за ступање у ту службу успешно довршене последипломске студије за стручно усавршавање на односном подручју.

(бб) Могло би се предвидети као обавезно да приправници за време свога приправног стажа са успехом обаве последипломске студије на односном подручју.

(вв) Могло би се предвидети као услов за унапређење у одређене позиве уверење о успешном довршењу последипломских студија за стручно усавршавање на односном подручју.

(гг) За оне који положи испите последипломских студија за стручно усавршавање могла би се предвидети могућност ванредног унапређења, али то наравно само у вези са неким другим условима.

(дд) Лицима која положи испите последипломских студија за стручно усавршавање могло би се дати *ceteris paribus* преимућство.

(ђђ) Лицима која положи испите последипломских студија за стручно усавршавање могла би се пружити могућност запослења на другом више квалификованом раду, који је обичино повезан са неким посебним преимућствима (служба код виших органа, служба у већим јединицама у граду и сл.).

Овакве и њима сличне стимулације, односно неке од њих, које би се могле употребити и при увођењу наставе за специјализацију, направиле би последипломске студије реалном потребом која не би била основана само на личној амбицији.

Таква стимулација са друге стране захтевала би врло одређене облике студија у погледу трајања студија, њиховог обима, као и облика подесних за свршетак студија, што значи увођење испита и других облика за контролисање постигнутих знања.

(б) Пре него што се приступи разматрању питања о увођењу ових облика студија потребно је установити да ће студенти за такве студије нормално бити из редова оних који се већ налазе у служби, а не оних који се тек припремају за службу. Стога ће с уво-

ђењем овог облика студија, искрснути најразличитија питања која се појављују уопште у вези са студијама особа које су већ запослене. Да поменемо само питање дозволе за студије и склоности односно противности појединих шефова службеника према тим студијама, даље, питање материјалне природе (плаћено отсуство, додатка за одвојен живот, путни трошкови, или можда неплаћено отсуство, али у том случају стипендирање), што ће сигурно утицати на број студената. У вези са тим поставља се питање да ли је потребно да се студије организују тако да у њима могу заинтересовани учествовати уз обављање своје редовне службе (предавања после подне) или је потребно студије организовати на тај начин да се заинтересовани, за време њиховог трајања, морају посветити искључиво њима. Даље је питање да ли је потребно да рад на студијама буде организован интензивно и непрекидно (*full time*) или само у одређене сате и дане у недељи. Са тим у вези поставља се питање да ли је потребно да се студије обаве одједном или је потребно односно могуће да се разделе на више делова.

Питању трајања студија уопште потребно је посветити највећу пажњу. Досадашњи статуту који у том погледу садрже неке одредбе, говоре о студијама које трају годину дана или шест месеци. Држимо да је то незгодно. Студије треба одредити на тај начин што ће се предвидети колико семестара треба да траје и колико је часова у семестру потребно посветити разним облицима и разним предметима студија. Интензитет студија је условљен временом трајања. Обично се сматра да студије у поједином семестру не смеју да трају више од три-четири месеца. С обзиром на то да ће се похађање ових студија за неке врсте служби одредити као обавезно, односно да ће се за издавање дипломе или посебног уверења везати посебне правне последице, биће потребно да се одреди минимални број часова за активне студије у поједином семестру.

С обзиром на то да ће се те студије обављати уз редовне студије (општи курс) на факултету, потребно је рачунати са тиме да ће наставу морати водити углавном они професори који ће водити наставу и у општем редовном курсу. Ово наставно особље, осим педагошког рада, има друге дужности, а особито дужност научног рада. Тако се поставља питање да ли ће бити могућно да се последипломске студије организују у исто време кад се изводи редовна општа настава, или ће бити потребно да се за те студије нађе време кад нема редовне наставе или бар кад она није толико интензивна.

Најзад, поставља се питање да ли при свим овим условима нису више индициране студије у краћим курсевима од студија у дужим периодима (читао семестар). У многим земљама курсеви за стручно усавршавање држе се у дужини од три-четири недеље, што се сматра као један од најпогоднијих рокова трајања за студенте који студирају после ступања у службу.

Што се тиче питања деобе ових студија на више делова, особито на више семестара, изгледа да ту неће бити посебних тешкоћа,

ако студије не би трајале дуже од пуна два семестра. За дуже време студија постављаће се вероватно тешке препреке које ће произилазити из тога што ће пракса тражити да се заинтересовани што пре враћају на службу и што ће такве студије вероватно бити сувише скупе за наше могућности.

(в) Већ овде желимо поменути да све ово што смо досад расправљали доказује да би на факултетима било тешко организовати посебне студије које се често сматрају потребним за *највише службе-нике* у јавној служби, тј. за оне којима је потребно посебно образовање за водећа места. Те студије траже потпуно специфично образовање које посвећује највише пажње питању руковођења, а са друге стране мора бити сразмерно дугачко (обично најмање четири семестра), мора бити врло интензивно и у првом реду усмерено на активан рад студената, а у мањој мери на поучавање. Место поучавања биће потребно употребити посебне методе давања информација при активном раду студената. Ако се желе увести код нас те студије, држимо да ту не можемо мимоићи искуства других земаља, напр. Француске, Немачке и Енглеске које имају за ову сврху посебне институције, одвојене од факултета (напр. *Ecole Nationale d'Administration* у Паризу, *The Administrative Staff College* *Greenland's* у *Henley on Themse*, *Hochschule für Verwaltungswissenschaften* у *Spaßbergu*).

(г) Код последипломских студија за стручно усавршавање поставља се и питање контролисања постигнутог знања, као што смо већ поменули. И статуту који имају у том погледу неке одредбе, говоре о давању диплома, односно уверења студентима о похађању курсева и сл. Ако се за последипломске студије за усавршавање или какав други њихов облик уопште предвиде неке обавезе у вези са каријером службеника, односно ако се предвиди могућност неких преимућстава, онда је несумњиво потребно говорити и о дипломама односно уверењима и о нужности да се студије доврше са полагањем неких испита или са израдом неких радова.

Овде би се могло поставити питање издавања неких уверења о положеним испитима. Свакако пак је важно одредити и значај дипломе. Диплома сама по себи нужно не треба да проузрокује неке непосредне правне последице. Она може имати и само почасни значај. Ако се пак за свршавање последипломских студија или појединог његовог облика вежу неке правне последице у каријери службеника, онда је потребно да се издавање дипломе као и њен садржај одреде врло прецизно.

7. — *Сарадња наших факултета у вези са организовањем последипломских студија.*

Ако можда сви расправљани облици последипломских студија не индицирају на очигледан начин потребу тесне сарадње наших факултета на организовању и извођењу последипломских студија, онда су то сигурно неки њихови облици.

Сигурно је, на пример, да на свим нашим факултетима не постоје услови за организовање студија за стручно усавршавање на

свим подручјима практичне правне делатности, те да наши факултети немају потребних услова ни у персоналном ни у материјалном погледу за такав обим последипломских студија. Сигурно је са друге стране да би поједини наши факултети, уз сарадњу осталих, могли организовати и изводити последипломске студије за стручно усавршавање на поједином подручју правничке делатности. Тако би један факултет могао организовати те студије рецимо из подручја привредноправне делатности, други из подручја управне делатности, трећи из подручја грађанског судске делатности, итд. Сигурно би било од велике користи, ако би поједини факултети за поједино правно подручје скупили све научне раднике односног подручја из читаве земље и потребне висококвалификоване стручњаке из односне струке у сврху организовања последипломског стручног усавршавања на односном правном подручју. На тај начин могли би се на појединим факултетима остварити врло угледни центри за поједине облике последипломских студија на појединим правним подручјима, који би могли у југословенском размеру дати оно што је највише у том погледу могуће. Такав облик организације тражио би сигурно да се последипломске студије организују у времену кад нема редовних студија, јер би на тај начин могли добити и научни радници потребно време, као и студенти потребна места за становање, итд. Студије би морале бити врло интензивне и стога сразмерно кратке.

Држимо да је са друге стране за сваки факултет врло интересантно да организује сам, уз сарадњу научних радника са сродних факултета и висококвалификованих стручњака из праксе, поједине курсеве за изучавање специјалних питања. За такве специјалне курсеве вероватно већ сада постоје знатне могућности код свих факултета.

8. — Намерно смо оставили да сасвим на крају наших разматрања кратко поменемо и питање посебних облика студија на факултетима. Држимо да су у првом реду правим путем ишли они статуту који ове облике студија не убрајају у последипломске студије. По правилу је ту реч о разним појединачним предавањима или циклусима предавања (*publica*), који у првом реду на информативан, али и на начин који у потпуности одговара захтевима науке, предају нека нова достигнућа у правној науци или у постојећим правним нормама или систематски излажу научне резултате у неким специјалним правним подручјима. Често се о таквим питањима приређују и посебни семинари, односно посебни курсеви као различити облици студија и сл. Учесници таквих предавања, односно курсева обично нису само из редова дипломираних правника, често немају уопште ни услове за студије на правним факултетима. Због тога у тим случајевима није оправдано говорити о последипломским студијама.

Сматрамо да су такви облици студија допуштени и потребни на правним факултетима уколико је реч о питањима код којих је због њихове сложености или недовољне јасноће или из других на-

учних или педагошких разлога потребно да се предају на факултетима.

Ови посебни облици студија на факултетима по нашем убеђењу морали би пружати заинтересованим само могућност за упућивање њиховог знања без изгледа на икаква непосредна практична преимућства у њиховој каријери. Код ових посебних облика студија отпада и потреба издавања диплома, полагања испита, одређивања минималног обима студија и сл.

9. — *Закључак.* — Сматрамо да ово врло непотпуно излагање ипак може показати да проблеми који искрсавају у вези са увођењем последипломских студија, нису нимало једноставни. Ту има пуно нерашчишћених питања која је потребно разјаснити пре почетка извођења ових студија. Са друге стране, вероватно биће потребно да увођење последипломских студија добије и одговарајуће одразе бар у организовању јавне службе, ако не код свих врста служби.

Потребно је, даље, да се критички размогле персоналне и материјалне могућности за увођење последипломских студија на нашим факултетима, односно да се размотри да ли је уопште потребно, правилно, па чак и могуће на свим факултетима одмах приступити увођењу свих облика последипломских студија. Можда расправљани проблеми указују на то да је увођењу последипломских студија потребно приступити постепено, врло опрезно и да се најпре уводе они облици на појединим факултетима за које несумњиво већ постоје услови. Питање је да ли није баш код последипломских студија потребно приступити реалној, континуираној и интензивној сарадњи између наших факултета.

Најзад, питање је које практичне циљеве могу уопште постићи последипломске студије на факултетима, а шта је потребно препустити другим организацијама.

У вези са последипломским студијама намеће се и питање посебних метода студија, посебних организационих облика за те студије (напр. научни семинари у настави за научно усавршавање), питање уже сарадње тзв. спољних сарадника, у које је требало убростати и наставнике са других факултета, напр. филозофских (психологија), економских, медицинских, итд.

Сва ова и још бројна друга питања која смо делимично поминули у реферату оправдавају закључак да је за организовање ових студија потребно најпре обавити нужно потребне припремне радове.

Као први од ових припремних радова држимо да би било потребно саставити упитник који би садржавао главна али довољно детаљно израђена, начелно па и практички важна питања која се појављују у вези са увођењем различитих облика последипломских студија. На тај упитник морали би одговорити у првом реду наши факултети, а после тога вероватно било би потребно да се добије мишљење заинтересованих организација. На основу примљених мишљења било би потребно израдити нов реферат са конкретним пред-

лозима који би могао бити основ за нову дискусију на факултетима, а можда би најбоље било да о тим проблемима расправља нова интерфакултетска конференција.

Мишљења смо, даље, да морамо упозорити нашу јавност на то да је потребно увођење последипломских студија ускладити са облицима примања стручњака у службу, а особито са осталим облицима, потребним за стално стручно и научно усавршавање и са увођењем потребних стимулација и обавеза службеника за ово усавршавање. Држимо да је потребно ова питања расправљати и у сагласности са другим организацијама које имају задатак да се баве питањима усавршавања јавних и осталих висококвалификованих службеника.

Др. Л. Вавпетич

ПИТАЊЕ РАЗВОДА БРАКА

Већ дуже времена покр ће се питање да ли би требало и како ревидирати прописе Основног закона о браку од 3 априла 1946 који се односе на развод брака. Ово питање расправљено је такође у нашим стручним часописима и ревијама (1). У овом напису изнећу неке мисли као прилог овој дискусији.

1. У модерном праву развод брака може се тражити само из узрока који су законом одређени као бракоразводни узроци а по правилу може се изрећи само после спроведеног судског поступка у коме се утврди да постоје узроци за развод. Брак није једноставна заједница живота која се може сваки час по вољи једне стране напустити. Брак такође није обичан грађанскоправни уговор који се може споразумом странака раскинути. Брак је друштвена установа која је под заштитом државе. Брак се може развести само ако постоје за то одређени узроци и само под контролом државног органа који утврди да заиста постоје узроци за развод.

За одређивање бракоразводних узрока постоје у модерним правима углавном два система. По једном систему развод је санкција за прекршај дужности које имају брачни другови један према другом. Ово је принцип кривице (*Verschuldungsprinzip, divorce-sanction*). По другом систему развод је начин да се брачни другови ослободе брачне везе онда када су брачни односи толико поремећени да је заједнички живот постао неподношљив. Ово је принцип тешке поремећености брачних односа (*Zerrüttungsprinzip, divorce-remède*) (2).

Ако се прихвати први систем, развод брака се може изрећи ако постоји кривица једног или обојице брачних другова. Брачни другови имају један према другој одређене брачне дужности. Ако један

(1) Dr. F. Hočevár: O razvodu braka, Socijalna politika, 1955, br. 11—12; M. Dolničar: Nekaj vprašanj s področja rodbinske zakonodaje, Pravnik, 1957, br. 3—4; dr. A. Prokop: Razvod braka, Naša zakonitost, 1957, br. 5—8.

(2) Dr. F. Schwind: Kommentar zum österr. Eherecht, 1951, стр. 182, 183; Planiol-Ripert: Traité pratique de droit civil français, Tome II, La famille par A. Rouast, t. 502; Dalloz: Répertoire de droit civil, Tome II (1952), стр. 105, т. 12.